УДК 338.43.01

О.А. ШУЛЬГА, кандидат економічних наук,
доцент, докторант
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

Еволюція наукових підходів до трактування аграрних відносин

Постановка проблеми. Зміни в економічній системі суспільства ведуть до змін в аграрних відносинах. Так, у докапіталістичну епоху останні зводилися до земельних відносин і були пов'язані з формами землеволодіння та землекористування. У капіталістичну епоху їх почали пов'язувати з рентними відносинами й відносинами з приводу виробництва сільськогосподарської продукції. В умовах переходу капіталізму вільної конкуренції до стадії монополістичного капіталізму, коли посилилися процеси інтеграції сільського господарства з промисловим і банківським капіталом, аграрні відносини почали пов'язувати з відносинами агропромислової інтеграції. А вже при державно-монополістичному капіталізмі, коли посилився вплив держави на перебіг економічних процесів через інституційні чинники, почали звертати увагу на те, що аграрні відносини також пов'язані з політичними, соціальними, культурними й іншими відносинами, а успіх їх докорінної перебудови (трансформації) великою мірою залежить від психології селянина, традицій ведення господарювання тощо. Як бачимо, зміни в економічній системі суспільства привели до змін у самих аграрних відносинах. Це не могло не позначитися на розвитку теорії аграрних відносин, яка знайшла своє відображення у працях представників різних економічних шкіл.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розвиток теорії аграрних відносин зробили такі вітчизняні й зарубіжні вчені, як Т. Брінкман [2], Е. Давид [4], Ф. Кене [6], Є. Кирилюк [7], Ю. Лопатинський [9], Є. Майовець [10], Д. Рікардо [17] та ін. Однак на нинішній час відсутня відокремлена від економічної теорії теорія аграрних відносин. Крім того, з урахуванням мети сучасної аграрної політики в умовах трансформаційних перетворень вимагає уточнення й доповнення визначення «аграрні відносини».

Мета статті – дослідити еволюцію економічної теорії «аграрних відносин» і запропонувати їхнє авторське визначення, яке б ураховувало їх соціально-економічну специфіку та мету сучасної аграрної політики в умовах трансформаційних перетворень. Для досягнення поставленої мети були використані системний підхід, методи узагальнення, індукції й дедукції, аналізу і синтезу, порівняння тощо.

Виклад основних результатів дослідження. Відносини між людьми на ранніх етапах розвитку суспільства формувалися спочатку як виробничі, пізніше – як економічні (тобто, не лише з приводу виробництва (привласнення) життєвих благ, але і їх розподілу, обміну і споживання), а тепер, у зв'язку з переплетенням економічних відносин із соціальними, політичними, культурними та іншими відносинами, вони формуються як суспільні. Відповідно до вищезазначеного досліджувалися також еволюція

© О.А. Шульга, 2017

відносин між людьми різними економічними школами й течіями.

Однак вивченню саме аграрних відносин ученими не приділялося належної уваги, вони не розглядали їх як важливу складову виробничих, економічних і суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. У зв'язку з цим розвиток теорії аграрних відносин був складовою розвитку економічної науки та визначається основними етапами її розвитку, відображаючи найважливіші віхи еволюції її теоретичних і методологічних засад. Відповідно до цього аграрні відносини слід досліджувати через призму становлення економічної науки.

І етап – виникнення та розвиток теорії аграрних відносин. На етапі формування економічних знань аграрно-економічні питання розглядалися разом із технологічними, психологічними і навіть побутовими проблемами. Наприклад, у трактатах Колумели, який досліджував питання, пов'язані із землеробською діяльністю, культурою вирощування рослин, також описуються економічні відносини й даються поради землеробам як створювати сім'ю та вести домашнє господарство. Самостійним об'єктом дослідження аграрні відносини стали пізніше, коли виникла економічна наука як система знань про економічні відносини у суспільстві в цілому.

Меркантилісти розглядали аграрні відносини з двох сторін: 1) як передумову створення такого продукту, який забезпечив би переваги в торгівлі з іншими державами; 2) як продукт, необхідний для задоволення потреб тих верств населення, від яких, на їхню думку, залежали могутність і процвітання держави, її можливості панування на ринках інших держав.

Самостійним об'єктом дослідження аграрні відносини постають саме у теорії фізіократів. Останні розглядали ці відносини як самостійну сферу, від якої залежить не тільки ефективність сільськогосподарського виробництва, а й стан національної економіки взагалі. Крім того, вони зробили ще кілька важливих висновків на той час. Наприклад, обґрунтували твердження про те, що сільське господарство створює додатковий продукт, який привласнюється землевласниками і перерозподіляється в промисловість; що власність на землю є першоджерелом господарської різноманітності; що умови поєднання праці й землі є фундаментальною передумовою прогресу в землеробстві; звернули увагу на особливий характер виробничих відносин у сільському господарстві та на той факт, що дана галузь сільського господарства відтворюється в ньому. Водночас вони висунули й помилкове твердження про те, що сільське господарство – єдина продуктивна сфера в народному господарстві, а всі інші галузі – непродуктивні та існують за рахунок нього.

ІІ етап – класична теорія аграрних відносин. Цей етап розвитку аграрної теорії збігається з класичним етапом у політичній економії й грунтується на трудовій теорії вартості. Видатними представниками цього етапу є В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Ст. Мілль та ін. В основі їхніх поглядів на аграрні відносини була категорія ренти. На думку А. Сміта, рента, як і прибуток, – це неоплачена праця. Її джерело він вбачає у різній родючості земельних ділянок, яка й визначає кількість вирощеної сільськогосподарської продукції. Водночас, він звертає увагу на те, що земельна рента змінюється не лише залежно від родючості землі, а й також від її розташування; та що причиною формування диференційної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання.

Важливе значення має висновок А. Сміта щодо динаміки земельної ренти. Він вважав, що рента є найбільш стійкою частиною вартості товару та несприйнятливою до динаміки цін. Відповідно до цього рента з ділянок, зайнятих другорядними, менш поширеними рослинами, регулюється рентою, одержаною із земель, відведених під ті культури, що є основою харчування.

Протилежну позицію щодо динаміки земельної ренти зайняв Д. Рікардо, який вважав, що рента залежить від ціни. Виходячи з того, що на ринку ціна на зерно є єдиною, він доходить висновку, що вона не залежить від витрат виробництва, а отже, в ній зовсім не враховується якість земель, на яких вирощене зерно. На його думку, ціна хліба не знизилася б навіть при відмові землевласни-

ків від ренти, оскільки у такому випадку вона дісталася б орендарям [17, с. 118].

Рента, на думку Д. Рікардо, це частина «продукту землі, яка сплачується землевласнику за користування первісними і непорушними силами ґрунту» у зв'язку з тим, що якість землі є неоднаковою, а її кількість – обмеженою [17, с. 112]. Тому в період освоєння нових земель, коли їхня кількість надлишкова порівняно з продовольчими потребами населення, жодної земельної ренти не виникатиме. Також він дійшов висновку, що виробник зерна, котрий господарює на кращих землях, одержує надлишок доходу порівняно з тим, хто веде господарство на гірших землях.

Вагомий внесок у розвиток теорії аграрних відносин зробили також німецькі економісти-аграрники, в працях яких було продовжено вивчення розпочатої фізіократами проблеми соціальної специфіки аграрного виробництва. Зокрема, А. Теєр у своїй праці «Основи раціонального сільського господарства» розглядає сільське господарство через призму успіхів промисловості, вважаючи, що «сільське господарство – це промисловість, яка має за ціль набути дохід, або одержати гроші через відтворення (а деколи й подальшої обробки) рослинних і тваринних речовин… Чим вищим та постійнішим є цей дохід, тим краще досягнута ціль господарства. Відповідно до цього найдосконалішим сільським господарством є те, яке розмірно з його майном, силами й обставинами, дає йому самий високий і самий постійний дохід» [19, с. 1]. Такий дохід, на його думку, можна одержати при раціональному поєднанні трьох складових сільського господарства: особи, яка здатна управляти господарством, капіталом та маєтком.

А. Теєр виділяє такі особливості аграрного виробництва:

1) сільськогосподарським працівникам потрібні знання хімії, ботаніки, ветеринарії, математики і технічних дисциплін;

2) провідна роль у сільському господарстві належить людині, яка повинна володіти певними соціальними й психологічними якостями. Щоб займатися сільськогосподарським виробництвом, «потрібні: великий нагляд і діяльність без метушні, швидкість без поспішності, цілісний погляд на ціле й надзвичайна увага до деталей, правильна оцінка того, що потрібніше і корисніше зробити саме в той, а не інший час; розсудливість у розподілі часу та сил і, нарешті, вміння розпорядитися ними якнайкраще» [19, с. 11]. Крім того, сільськогосподарською діяльністю повинні займатися люди, які схильні жити з природою та поєднують в собі дієвість і деякий спокій тощо;

3) всі правила й настанови при організації аграрного виробництва слушні лише у визначених випадках, водночас кожен випадок вимагає особливого правила;

4) для виробництва певного продукту праця потрібна лише на короткий проміжок часу, оскільки подальша доля продукту визначається природою;

5) у сільському господарстві своєрідно діє закон поділу праці [19, с. 11-113].

Погляди А. Теєра знайшли своє продовження у його послідовника Г. Тюнена у праці «Ізольована держава і її відношення до сільського господарства й національної економіки. Дослідження впливу хлібних цін, багатства ґрунту і накладних витрат на землеробство», в якій він на основі результатів дослідження окремого сільськогосподарського підприємства визначає галузеві й виробничі закономірності для всіх підприємств аграрної галузі. Його методологія дослідження в економічній науці одержала назву монографічно-дедуктивної та покладена в основу вчення про підприємство, так зване «Betriebslehre».

Представники вчення «Betriebslehre» (Лаур Е., Брінкман Т., Гольц Т., Булгаков С. й ін.) визначали такі особливості організації праці та виробництва у сільському господарстві:

1) із погляду економії засобів і продуктивності результатів у сільськогосподарському виробництві через дію законів природи відсутня раціональна організація сільськогосподарського виробництва;

2) сільські господарі й члени їхніх сімей можуть одержувати із сільськогосподарської діяльності етичні та естетичні насолоди і вигоди;

3) сільськогосподарське підприємство за своєю природою не є чисто підприємниць-

ким господарством як промислове, торгове чи інше, оскільки в ньому є частина продукту, яка не реалізується на ринку, а йде на задоволення потреб виробника. Крім того, на сільськогосподарську діяльність часто впливають позагосподарські мотиви, такі як традиції, звичаї, погляди тощо;

4) землеробська праця територіально розпорошена, особливо при екстенсивній та мало інтенсивній системі господарювання;

5) результати праці, форми її організації й оплати значною мірою залежать від системи господарювання, яка визначається сукупністю природних, економічних, демографічних та інших обставин, і, передусім, часом та місцем виробництва;

6) у зв'язку з тим, що у сільському господарстві є слабкими процеси спеціалізації, для нього не має такого значення, як для промисловості, тенденція до зростання продуктивності праці зі збільшенням розмірів підприємства;

7) у сільському господарстві людина не перетворюється на придаток до машини; працівнику й надалі відводиться роль керівника процесу, а машина залишається лише робочим інструментом [16, с. 13-20].

ІІІ етап – марксистська теорія аграрних відносин. Науковим надбанням цього етапу є: поглиблення вчення про диференціальну ренту; відкриття двох форм монополії на землю; обґрунтування суті, причин, джерел і умов виникнення абсолютної ренти; виокремлення чотирьох етапів історичної еволюції земельної ренти (відробіткова, продуктова, грошова, капіталістична); всебічний аналіз власності на землю як складної системи; розроблення теорії додаткової вартості.

Згідно з марксистським визначенням, земельна рента – це частина додаткового продукту, що створюється найманими працівниками у сільськогосподарському виробництві; це надлишок додаткової вартості над середнім для сільського господарства прибутком, який привласнюється землевласником або землекористувачем [13, с. 694]. К. Маркс вважав, що причиною виникнення диференціальної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання, а причиною виникнення абсолютної ренти – монополія великого землеволодіння.

Диференціальну ренту І він трактував «як результат різної продуктивності однакових витрат капіталу на однакових земельних площах різної родючості», визначаючи її «як різницю між продуктом капіталу, вкладеного в кращу землю, та продуктом капіталу, вкладеного в найгіршу, але таку, що приносить ренти землю». Диференціальну ренту ІІ визначав як результат «різної диференційної продуктивності послідовних витрат капіталу на одній і тій самій землі». Щодо абсолютної ренти, то він вважав, що її приносять усі земельні ділянки незалежно від їх родючості й місця розташування [13, с. 732-838].

На думку К. Маркса, процес утворення земельної ренти зумовлений наявністю у сільському господарстві трьох груп осіб: земельних власників, капіталістів-підприємців (орендарів) і найманих сільськогосподарських робітників. Земельні власники здають землю в оренду й одержують у вигляді ренти частину вартості виробленої продукції. Капіталісти-підприємці організовують сільськогосподарське виробництво та одержують прибуток. Наймані робітники, створюючи вартість товару своєю працею, одержують собі заробітну плату й водночас створюють додаткову вартість, певна частина якої привласнюється землевласниками у вигляді ренти [13].

Аграрну економіку він розглядав як органічну частину капіталістичної системи, а сільського господаря відносив до класу дрібної буржуазії. Він вважав, що з поглибленням суспільного поділу праці, розвитку ринкових відносин та різних комунікацій селянство розділиться на дві частини – сільську буржуазію (капіталістів) і пролетаріат (найманих сільськогосподарських працівників), а пізніше – зникне взагалі як клас. Пророкуючи невідворотну загибель капіталістичного ладу, він шукав шляхи соціалістичної перебудови сільського господарства.

К. Маркс звертає увагу на деякі особливості селянського господарства порівняно з великим капіталістичним. Мова йде про те, що ціна продукції сільськогосподарського підприємства при капіталізмі включає в себе норму прибутку капіталіста, ренту землеволодільця й заробітну плату найманого пра-

цівника. Селянин же може продавати свій товар за нижчою ціною, відмовляючись від прибутку і ренти, й до мінімуму зводячи своє особисте споживання. На його думку, допоки ціна продукту забезпечуватиме селянину фізичний мінімум заробітної плати, той вестиме своє господарство [11, с. 370]. Також він вказує на двоїсту природу селянина як товаровиробника: як володілець засобів виробництва він виступає капіталістом, а як власник робочої сили – своїм власним найманим робітником [12, с. 56]. У ході дослідження К. Маркс робить висновок, що капіталістичні виробничі відносини формуються у сільському господарстві пізніше та повільніше, ніж в інших галузях економіки.

А. Каутський, погоджуючись з К. Марксом, що сільське господарство розвивається за своїми власними законами, відмінними від промисловості, не погоджувався з його прогнозами щодо майбутнього селянства, вважаючи, що розвиток промисловості й сільського господарства все ж таки направлений на досягнення однієї цілі. Хоча, зрештою, у своїй праці «Аграрне питання» доходить до співзвучного з К. Марксом висновку: «… капіталістичне суспільство може принести сільське господарство у жертву індустрії без будь-якої шкоди для свого благополуччя… не селянство, а пролетаріат є носієм сучасного суспільного розвитку. Підйом селянства за рахунок пролетаріату рівносильний затримці суспільного розвитку» [5, с. 24].

Протилежну позицію щодо майбутнього селянства і взагалі перспектив розвитку сільського господарства при капіталізмі зайняв Е. Давид, який вважав, що завдяки досягненням науково-технічного прогресу поряд із великими підприємствами можуть існувати й дрібні селянські господарства. Він критикував К. Маркса за те, що він, не з'ясувавши особливостей процесу сільськогосподарського виробництва, переніс на нього тенденції розвитку промислового виробництва.

У своїй праці «Соціалізм і сільське господарство» він виділяє такі матеріально-технічні та біологічні відмінності сільськогосподарського виробництва від промислового: 1) у сільському господарстві відсутній внутрішній контроль одного учасника виробничого процесу за роботою іншого, тому тут сильніше, ніж у промисловості, відчувається необхідність у наявності особистого інтересу працівника до результатів виробництва; 2) в індустріальному виробництві людина виступає як розумовий і мускульний працівник, індивідуальне споживання якого відбувається поза процесом виробництва; щодо «сільськогосподарського виробництва, то воно є космосом живих істот, в якому покоїться субстанціональне життя людини»; 3) якщо в промисловості вдосконалення машин відіграє визначальну роль, то в сільському господарстві – суттєву, але не визначальну, оскільки сільське господарство революціонували не технічні винаходи, а наукові відкриття [4, с. 49; 539].

IV етап – неокласичний етап розвитку теорії аграрних відносин. Представники неокласичної школи для пояснення ренти використовують теорію граничних продуктів. Вони вважали, що рента як економічна категорія – це дохід не просто від землі, а дохід від такого фактора виробництва, який є надзвичайно важливим, обмеженим, різної якості, не відтворюваним та, у зв'язку з цим нееластичним. А. Маршалл зазначав, що будь-яке зростання чистого доходу, одержане безкоштовно як дар природи і яке не зумовлене спеціальними витратами землевласників, слід вважати земельною рентою [15]. Тобто, у неокласиків рента перетворюється у найширшу невизначену категорію, оскільки її пов'язують із будь-яким диференційним доходом взагалі, особливо коли цей дохід зумовлений такою причиною чи фактором, який не може бути збільшений або переданий за бажанням. Таким чином, рентою є дохід (прибуток), одержаний будь-яким власником благ, кількість яких природно чи штучно обмежена порівняно з попитом на них. Повна земельна рента, на їхню думку, утворюється з трьох елементів: джерело першого – природна родючість ґрунту, другого – поліпшення якості земель людиною, третього – наближеність землі до міст, комунікацій, ринків збуту сільськогосподарської продукції [10, с. 91-92].

Особливу форму земельної ренти, як вони вважають, становить монопольна рента.

Умовами її утворення є обмеженість і невідтворюваність земель особливої якості, або земель, розташованих в унікальних природно-економічних умовах. Власники таких земель можуть реалізовувати свою продукцію, вирощену на таких землях, за монопольно високими цінами. Дохід, одержаний від користування землею, вони називають чистою економічною рентою.

На думку неокласиків, реальність визначається активністю суб'єкта господарювання. Вони обстоюють принципи свободи економічної діяльності, вільної конкуренції та саморегульованої економічної системи, вважають ринок ефективною системою, яка сприяє економічному зростанню й забезпечує права суб'єктів господарювання в умовах конкурентного середовища. У зв'язку з цим виступають проти будь-якого розширення втручання держави у діяльність економічних суб'єктів. Приватну власність на засоби виробництва вони вважають найдосконалішою формою власності, оскільки вона мотивує суб'єктів до найефективнішого господарювання. Звідси випливає, що проблеми аграрних відносин у неокласиків є лише однією з проблем ринку і ринкових відносин.

V етап – інституціональна теорія аграрних відносин. Цей етап розвитку теорії аграрних відносин пов'язаний з розробкою таких концепцій та теорій: теорія інституціональних змін (Норт Д.), еволюційна концепція (Нельсон Р., Вінтер С. й ін.), теорія прав власності (Коуз Р., Познер Р. та ін.), концепція формальних і неформальних інститутів (Норт Д., Ходжсон Дж. та ін). Представники інституціональної теорії займалися дослідженнями впливу економічних, політичних, соціальних, інших чинників на поведінку господарюючих суб'єктів, розглядали механізми трансформації як інститутів, так і організацій під впливом формальних правил та неформальних обмежень залежно від характеру трансформаційного руху й шляху розвитку тощо.

Зокрема, права власності вони розглядають як наявні в економічних агентів «пучки правомочності» на прийняття рішень щодо об'єкта власності, які можуть бути розподілені між різними суб'єктами. Розподіл прав, на їхню думку, дає змогу суб'єктам спеціалізуватися на певних власницьких функціях, а при потребі – кооперувати ці права. Будь-який акт обміну в інституціональній теорії є обміном пучками прав власності. Економіко-правовою формою, яка забезпечує передачу цих прав, є контракт.

Важливу роль в ефективному функціонуванні економіки відіграє специфікація прав власності, яка зменшує невизначеність і забезпечує стабільні очікування суб'єктів, їх раціональну поведінку. Розмивання прав власності, на їхню думку, веде до послаблення мотивації щодо найефективнішого використання власності та нераціонального – ресурсів тощо. Підприємство в інституціональній теорії розглядається як об'єднання різнорідних суб'єктів, які переслідують власні інтереси, тому існування підприємства, на їхню думку, є компромісом між ними самими, а також між ними й зовнішнім середовищем [9, с. 168-172].

Ренту вони визначали як форму реалізації права власності на обмежений ресурс, а рентні відносини як процес привласнення незаробленого суспільного продукту бездіяльнісним класом [3]. Інституціоналісти обґрунтовують необхідність державного втручання там, де ринок не спрацьовує, або спрацьовує із запізненням; розглядають державу як втілення інтересів суспільства; виступають за створення механізму соціального контролю з боку суспільства, який забезпечив би стабільність і керований розвиток економіки.

Потрібно відзначити, що теоретичним осмисленням аграрних відносин займалися не лише вчені-економісти, але й вчені-філософи. Однак якщо вчені-економісти акцентували свою увагу переважно на соціально-економічній природі сільського господарства, то вчені-філософи цікавилися іншими особливостями аграрних відносин. Серед таких учених Р. Крцимовський та Р. Штайнер. Зокрема, Р. Крцимовський зосередив свою увагу на з'ясуванні біологічної й природно-історичної природи сільського господарства. Він розглядав сільське господарство не лише як галузь промислової діяльності, а також як явище природи, та виходячи із взаємозв'язку сільського господарства з природними процесами, виступав

за повільні, поступові кількісні та якісні зміни в основі аграрного ладу.

А Р. Штайнер зосередив свою увагу на екологічних аспектах функціонування сільського господарства, вважаючи, що дана галузь – це процес тонкої взаємодії ґрунту, рослин, тварин і людини без розчленовування його на окремі складові [16, с. 37]. З цього випливало, що якщо в промисловості порушення екологічних вимог веде до погіршення умов проживання населення, то в сільському господарстві це може призвести не лише до виробничих втрат, а й до припинення сільськогосподарського виробництва [16, с.45; 60].

Таким чином, як бачимо, теорія аграрних відносин пройшла тривалий шлях розвитку, який відображає взаємодію та певну спадковість у поглядах представників різних економічних шкіл. Спільним для них є те, що майже всі вони розглядали аграрні відносини через відносини власності на землю й рентні відносини. Однак при цьому вони акцентували увагу на різних аспектах осмислення аграрних відносин: меркантилісти і фізіократи – на народногосподарських функціях сільського господарства та його ролі в процесі суспільного відтворення; класики, використовуючи класовий підхід і розглядаючи аграрні відносини лише як виробничі, аналізували технологічні й організаційні особливості сільськогосподарського виробництва; неокласики, ігноруючи глибинні економічні процеси у сільському господарстві, зосередили увагу на дослідженні поведінки суб'єктів аграрних відносин в умовах ринку; інституціоналісти – на впливові економічних і позаекономічних чинників на поведінку суб'єктів господарювання, хід та результати трансформаційних перетворень тощо. Однак жодна з економічних шкіл не акцентувала увагу на тому, що аграрні відносини є складним поняттям, яке не вичерпується лише земельними й рентними відносинами. Крім того, аграрні відносини є відносинами земельними й рентними лише у тій частині, що стосується безпосередньо сільськогосподарського виробництва.

Різняться наукові економічні школи також застосовуваними у процесі дослідження методологічними підходами. Так, дослідження фізіократів грунтувалися на агроцентричному підході із використанням мікроаналізу; класиків і марксистів – на технократичному підході та факторній теорії вартості із використанням мікроаналізу, кількісного й причинно-наслідкового аналізу; неокласиків – на теорії граничного продукту та граничної віддачі, суб'єктивному ідеалізмі, ринковому фундаменталізмі із використанням мікро- і макроаналізу, функціонального і якісного аналізу, методу абстрагування до дослідження аграрних відносин; інституціоналістів – на соціально-економічному підході, інституціональному методі дослідження, історизмі, еволюціонізмі, прагматизмі, технологічному детермінізмі. Застосування різних методологічних підходів зумовило відмінності у трактуванні ними сутності аграрних відносин та баченні перспектив їхнього розвитку при капіталізмі.

Не відкидаючи значення кожного з вищеназваних методичних підходів до дослідження аграрних відносин і вагомості внеску кожної з економічних шкіл в осмислення сутності й специфіки аграрних відносин, потрібно констатувати, що нині в економічній науці відсутня відокремлена теорія аграрних відносин. На нашу думку, виходячи з різноманітності суб'єктно-об'єктного складу аграрних відносин та переплетення в сільському господарстві природних, біологічних, соціальних, економічних й інших процесів, необхідності аналізу сільськогосподарського виробництва у тісному зв'язку з динамічним соціокультурним середовищем, до дослідження аграрних відносин доцільно застосовувати комплексний підхід, що уможливить подолати методологічні проблеми сучасної економічної науки та забезпечить формування і реалізацію комплексної аграрної політики щодо подальшої трансформації аграрних відносин. Даний підхід має обов'язково грунтуватися на врахуванні досягнень світової та вітчизняної економічної науки.

Усі економічні явища і процеси в аграрному секторі мають розглядатися як об'єктивне відображення соціальних відносин між суб'єктами аграрних відносин, повинні з'ясовуватися соціальні механізми реалізації аграрних відносин. Адже розвиток

останніх залежить, передусім, від розвитку головної продуктивної сили – селянина-працівника, його інтелектуалізації та соціалізації, трансформації фактора праці в умовах переходу до ринку, включення його в ринкові відносини. З'ясування причин, взаємозалежностей, соціально-економічних закономірностей у розвитку аграрних відносин має грунтуватися на основі принципів об'єктивності, детермінізму (причинності), історизму, методологічного монізму (зведення всіх причин до однієї, основної, яка випливає з конкретного способу виробництва), соціальної обумовленості сільськогосподарського виробництва тощо.

На нашу думку, аграрні відносини – це багатоаспектна система взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного й трудового потенціалу села і суспільства, відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах на засадах сталого розвитку аграрного сектору з урахуванням інтересів селян, їх самовизначення і самореалізації, яка ґрунтується на існуючій системі відносин власності на землю. Ефективність цих відносин залежить від способу з'єднання селянина із засобами виробництва та існуючих умов господарювання.

Таке трактування категорії «аграрні відносини», з одного боку, зберігає у своїй основі визначальне місце відносин власності на землю в системі аграрних відносин, а з іншого – орієнтує на розв'язання конкретних завдань аграрних відносин на нинішньому етапі розвитку аграрної сфери виробництва у світі.

Висновки. Розвиток теорії аграрних відносин визначається основними етапами розвитку економічної теорії, відображаючи найважливіші віхи еволюції її теоретичних і методологічних засад. Застосовувані економічними школами методологічні підходи дали змогу дослідити різні аспекти функціонування аграрних відносин, їхню специфіку й роль у національній економіці, однак складність і багатоаспектність відносин, які мають місце в аграрному секторі, не уможливила жодній із шкіл сформувати відокремлену (від теорії економічної системи) теорію аграрних відносин. Вищевикладене зумовлює необхідність застосування комплексного підходу до дослідження проблем трансформації аграрних відносин, який дасть змогу подолати методологічні проблеми сучасної економічної науки. Подальші дослідження у цьому напрямі стосуватимуться вивчення закономірностей та суперечностей розвитку аграрних відносин у різних економічних системах.

Список використаних джерел

1. *Блауг М.* Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 670 с.
2. *Бринкман Т.* Экономические основы организации сельскохозяйственных предприятий / Т. Бринкман. – М., 1926. – 182 с.
3. *Веблен Т.* Теория праздного класса / Т. Веблен; пер. с англ., вступ. ст. С. Г. Сорокиной; общ. ред. В. В. Мотылевой. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с.
4. *Давид Э.* Социализм и сельское хозяйство / Э. Давид; пер. с нем. под. ред. Г. А. Гроссмана. – СПб: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1906. – 550 с.
5. *Каутський К.* Аграрне питання / К. Каутський. – 2-ге вид. –Х., 1931. – 404 с.
6. *Кенэ Ф.* Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ; ред.-сост., автор вступ. ст. и примеч. А. И. Казарин. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 552 с.
7. *Кирилюк Є.М.* Теоретико-методологічні аспекти системного аналізу сутності та структуризації аграрних відносин / Є. М. Кирилюк // Вісн. екон. науки України. – 2011. – №2. – С. 54-60.
8. *Лаур Е.* Экономия сельского хозяйства / Е. Лаур. – М., 1925. – 202 с.
9. *Лопатинський Ю.М.* Трансформація аграрного сектора: інституційні засади: моногр. / Ю. М. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
10. *Майовець Є.Й.* Теорія аграрних відносин / Є. Й. Майовець. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 218 с.
11. *Маркс К.* Сочинения / К. Марс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 25. Ч. 2. – 1962. – 552 с.
12. *Маркс К.* Сочинения / К. Марс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 48. – 1980. – 684 с.
13. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс; под ред. Ф. Энгельса. – М.: Госполитиздат, 1978. – Т. III., кн. III. – 1084 с.
14. *Маркс К.* Сочинения / К. Марс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 23. – 1960. – VI, 908 с.
15. *Маршалл А.* Основы экономической науки / А. Маршалл; [предисл. Дж. М. Кейнса; пер. с англ. В. И. Блюмкина, В. Т. Рысина, Р. И. Столпера]. – М.: Эксмо, 2007. – 832 с.

16. *Петриков А.В.* Специфика сельского хозяйства и современная аграрная реформа в России / А. В. Петриков. – М.: Энциклопедия российских деревень, 1995. – 146 с.
17. *Рикардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо; [пер. с англ.; предисл. П. Н. Клюкина]. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
18. *Сміт А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К.: Port-Royal, 2001. – 594 с.
19. *Тэер А.* Основания рационального сельского хозяйства / А. Тэер. – М.: Общество естествоиспытателей, 1830. – 216 с.
20. *Alchian A*. The Property Rights Paradigm / A. Alchian, H. Demsetz // Journal of Economic History. – 1973. – Vol. 33. – №1. – P. 16-27.
21. *Coase R* The Nature of the Firm / R. Coase // Economica. – 1937. – November. – Vol. 4. – P. 386-405.
22. *Coase R.* The problem of Social Costs / R. Coase // The Journal of Law and Economics. – 1960. – October. – Vol. 3. – P. 1-44.
23. *Commons J.R*. Institutional Economics / J. R. Commons // American Economic Review. – 1931. – Vol. 21. – P. 648-657.
24. *Hodgson G.M*. Institutional Economics: Surveying the "Old" and the "New" / G. M. Hodgson // Metroeconomica. – February 1993. – Vol. 44. – N1. – P. 1-28.
25. *Hodgson G.M.* What is the Essence of Institutional Economics? / G. M. Hodgson // Journal of Economic Issues. – Jun. 2000. – Vol. 34. – Issue 2. (June). – P. 317-330.

Стаття надійшла до редакції 30.01.2017 р.

Фахове рецензування: 17.02.2017 р.

* * *

Новини АПК

Повідомлено головні результати роботи Мінагрополітики за рік

Міністр аграрної політики та продовольства України Тарас Кутовий озвучив результати діяльності своєї команди за рік під час звіту Уряду на засіданні економічного комітету Верховної Ради. Серед головних досягнень та пріоритетних завдань – питання держпідтримки, розширення ринків збуту, проведення земельної реформи та приватизація держпідприємств.

«Бюджетна підтримка зросла у 15 разів – на цей рік є 5,45 млрд грн. 1% від виробництва сільгосппродукції буде спрямовано на підтримку аграріїв. До того ж, ця програма закріплена на 5 років. Збільшено компенсацію за придбання сільгосптехніки українського виробництва до 20% від її вартості», – повідомив Тарас Кутовий.

Міністр зазначив, що за рік Україна суттєво наростила зовнішньоторговельний обіг продукції АПК. Товарообіг досяг 19,6 млрд дол. США (або 26,1% всього зовнішньоторговельного обігу України).

«Позитивне сальдо – 11,3 млрд дол. США. У цьому році вироблено зернових 66 млн т. Капітальні інвестиції склали рекордну суму у 61 млрд грн. Тому абсолютно очевидно, що сьогодні аграрна галузь є рушійною силою для всієї економіки України», – прокоментував Міністр профільного міністерства.

Тарас Кутовий подякував Верховній Раді України за ратифікацію кредиту від Європейського інвестиційного банку. На сьогодні йде напрацювання розподілу кредиту через українські банки, за яким аграрії зможуть отримати 400 млн євро за суттєво зниженою кредитною ставкою фінансування.

Серед вагомих досягнень Міністр відзначив і процеси, які стосуються земельної реформи. «Запрацювали нові електронні сервіси в земельних відносинах. Впроваджено нову антикорупційну практику екстериторіального погодження проектів землеустрою. Такі нововведення відчутно скорочують усі маневри, пов'язані з будь-якими корупційними зловживаннями», – підкреслив Кутовий.

Очільник подякував Уряду за виділені кошти на впровадження нового рибоохоронного патруля. Новий патруль на сучасній техніці працює вже в 6-ти областях. Протягом 2017 року планується запуск рибного патруля в усіх областях України.

«Вперше за 19 років Україна отримала прибуток від діяльності океанічного флоту. До державного бюджету було сплачено 515 тис. дол. США. І це добрий показник», – зауважив Тарас Кутовий.

Також у своєму виступі Міністр повідомив, що за рік роботи Мінагрополітики подало 12 законопроектів у Верховну Раду. З них: 1 прийнято, 6 ухвалено комітетами на розгляд народними депутатами, 5 знаходяться на опрацюванні. Кабінетом Міністрів України було схвалено 58 постанов.

Прес-служба Мінагрополітики України